

„НАШИЯТ ПИТОМЕЦ СПЕЧЕЛИ ОТ ТОТО-2“. ИЗ ЖИВОТА В ДОМ № 8 ЗА ДЕЦА И ЮНОШИ С ДУШЕВНИ НЕДЪЗИ В СОФИЯ¹

Георги Тодоров

Животът в *затворените* институции се определя като съществуване зад четири стени или ограда, изолирано, под специално ръководство, наблюдение и грижа, с предоставена на управляващите институцията „отговорност“ (Гоффман 2019: 32-35, 100-101).² Такива институции, като училището, казармата и психиатрията, са елемент от модерната държава и дисциплиниращите ѝ функции (по М. Фуко). В държавите от Източния блок, а и не само в тях, към тези учреждения се добавят и различните домове за деца – сираци/изоставени, слепи, глухи, умствено увредени и пр. Затвореният характер на средата откъсва подрастващите от реалния свят (Выготский 1984: 50). Не се предвижда напускането и „еманципацията“ от системата.

В практическото прилагане на тези теоретични постановки се проявяват различни по степен несъответствия. Тази статия си поставя за цел установяването на наличието и (евентуално впоследствие) разкриването на степента на пропускливост на затворените институции в периода на социализма от и към външния свят. Това може да послужи и като отправна точка за прехода на институциите от класическата грижа за болния като обект към възприемането му като активен участник и индивид. В каква степен и дали въобще това би способствало поставяната днес като крайна, универсална цел на социалните учреждения – (ре)интеграция на детето в обществото – да бъде постигната през периода на социализма или прилагането на съвременни концепции е недопустимо за отминала епоха?

За целта се привежда един уникален случай, намерен в архивите на софийския Дом № 8: през 1961 г. един „питомец“ – Кирил М. Х. – пуска фиш за тотото и успява да познае и шестте числа. Това е събитие, което поставя дома пред необичайна и нерегламентирана ситуация. Именно специфичният случай

¹ Изследването е в рамките на проект „Европейският Левиатан: Наследството на следвоенната медицина и общото благо“ (Левиатан), финансиран от Европейския научен съвет, програма „Синергия“, РП „Хоризонт 2020“, договор № 854503.

² Авторът издига тезата не за „затворени“, а „тотални“ институции, където групата изпълнява идентични задачи по строго разписание на едно и също място и под едно и също ръководство. В случая с детския дом № 8 се прилага петстепенната класификация на автора и институцията бива част от т.нар. първа група на „институции, уреждани с цел грижа за лица, считани за безпомощни и безобидни“. По тази класификация, Гоффман не приважда заплахата за обществото от страна на умствено увредените деца – твърдение, което в определени части се разминава със социалистическата класификация от същия период.

разкрива индивидуална информация за детето³ – нещо, което няма аналог за учредението.

Обща характеристика на дома

Дом № 8 за деца и юноши с душевни недъзи е част от републиканската централизирана мрежа за отглеждане и обучение на деца с дефицити. Създадена преди 1944 г., тя се разраства в периода на социалистическата власт. От 1950 г. нататък домовете са подчинени на Министерството на народното здраве и социалните грижи (МНЗСГ). Социалните учредения са основно в гранични райони или около отдалечени села. Оттам се набира основният неквалифициран контингент от работници в дома – обслужващ персонал, готвачи, хигиенистки, огняри, превозвачи и пр. Дом № 8 е единственият, който се намира в град, нещо повече, в самата столица. Това е една от причините той да бъде в известен смисъл привилегирован.

Разкрит е през 1950 г. в национализирана вила, „подходяща за целта“. Намира се на ул. „Шаварски път“ № 116, която днес е от западната страна на Зоологическата градина в София. Откъснат е на около километър от близкия град. Има един единствен път, който може да се използва за снабдяване и комуникация. През 1961 г. във връзка със строежа на отклонение на жп линията за СП „Винпром“ обаче той бива отрязан.⁴ Символно домът се оказва скрит „зад погребите“ в квартал Хладилника. Това скриване е характерно за периода на държавния социализъм (Kassabova 2011: 179).

Учредението обхваща момчета на възраст между 10 и 18 години. Към 1955 г. по разпределение и райониране Дом № 8 трябва да обгрижва подрастващи с диагноза тежки дебили и имбецили.⁵ Въпреки че е задължен да приема момчета от цяла България, основният му контингент се състои от деца от София и околностите. Това позволява домът аргументирано да откаже прием на деца от други места. През 1959 г. от 44 питомци в дома 16 са определени като „дебили“, един като „идиот“ и едва 24 като „имбецили“.⁶ Справки към средата на 60-те години обаче показват, че основният състав са диагностицираните като „имбецили“ – 64 от 71 деца.⁷ Това означава, че „специализацията“ на домовете в НРБ се забавя, несигурна е и се напасва „в движение“.

³ Практически само два документа - ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 16, л. 7 и 185.

⁴ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 16, л. 173.

⁵ Интересно е да се отбележи, че в разпределението към този момент не се предвиждат домове за леки дебили, което означава, че най-вероятно те се препращат директно към помощни училища и не представляват единен контингент, а отделни случаи. Също е интересно да се отбележи, че домовете за телесно увредени деца са значително повече в сравнение с тези за душевни недъзи. Това е и логично, тъй като телесните недъзи са „видими“, за разлика от подлежащите на специфично диагностициране и понякога труднозабележими или спящи мозъчни увреждания.

⁶ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 17, л. 4.

⁷ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 1, л. 18.

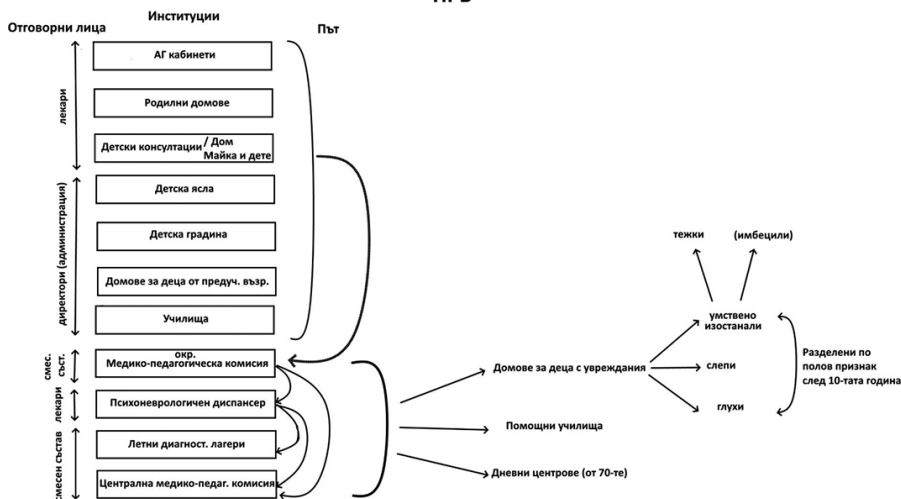
Контингент

Какви деца се крият зад понятието „имбецил“, както бива определян и младият Кирил, спечелил шестлица от тотото?

През 1954 г. излиза Разяснение на МНЗСГ за децата с умствено изоставане – първата централно сведена социалистическа класификация. Тя определя, че в сравнение с разглежданите като „идиоти“, „имбецилите“, макар също ментално увредени, са податливи на известно практическо обучение – несложни трудови дейности, елементарни сметки и писане. Те могат да говорят, но с „реч, която се отличава с частични дефекти“.⁸ Не се справят с абстрактните термини. Възможно е известно практическо обучение. Именно това бележи разглеждането на децата не само по линия на противопоставянето „болен“ – „здрав“, а и през дихотомията „пълноценен“ – „непълноценен“. Това е допълнително проследимо благодарение на трудотерапията в домовете.

Кой извършва тази класификация? По инструкция от 1977 г. издирването на децата с увреждания се поверява на широк спектър специалисти от две различни сфери – *административни* служители като директори на общообразователни трудо-политехнически училища, детски градини, домовете за деца от предуч. възраст от предучилищна възраст и *медицински* лица като лекари, работещи в детските консултации и обслужващи детските ясли и домове „Майка и дете“.⁹

Нива на диагностициране и разпределяне в затворени институции за грижа и обучение НРБ

⁸ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 9, л. 13.

⁹ Инструкция 0-6 от 18 март 1977 г. за приемане на деца и ученици с телесни или психически недостатъци в специални училища и специални учебно-възпитателни заведения в [Стамов 1987: 68] (съст.) Христоматия по дефектология... с. 68. Вж също и Вардулаки 1999: 74. Това в сравнение с ГДР е доста опростена структура, която не предполага инициативност на родители, активни социални мероприятия и пр. и респективно има ограничен обхват.

Разделението и схемата показват две различни *темпорални* течения. В ранния случай се предвижда лекарите, акушерките и педиатрите да установят чрез медицински изследвания и наблюдения ранното развитие на децата. В следващия се наблюдава обхват на деца (с по-леки проблеми?) поверен на *бюрократичните* нива на предучилищни и училищни институции, т.е. базирайки се на наблюдения и изследвания за познавателните способности, социалната вградимост и поведение на детето. Поливариантността на диагностицирането намалява неговата прецизност. Така например от съветската практика се заимства и прилага методът на наблюдението, но не и на изследването и диагностиката.¹⁰

Наблюденията на МНЗСГ показват, че имбецилите развиват емоционален живот – „едни от тях са добродушни, приветливи, трудолюбиви, други са упорити, зли, склонни към силни афективни избухвания, лъжливи, лениви, агресивни“.¹¹ Впрочем различни дефектолози използват абсолютно идентични класификационни епитети, но за всички деца с увреждания (напр. Пиръов 1960: 470). Определението на клиничните характеристики няма отправна база – не става ясно дали упоритостта е проява на непреодолима трудност или качество на личността им, дали добродушието е функция на страх или пък на желание за помощ и съчувствие към другите.

Тази трактовка довежда и до третия елемент на охарактеризирането – „извращенията“ или отклоненията. Сексуалността е едно от тях. В сравнение с идиотите тя е налична – и то отчетливо. Поради „недостатък на висши задържащи психически функции“, при момчетата тя се изражда в насилие, докато при момчетата – „в уклон към забременяване“.¹² Наблюдава се влечение към алкохола.

В заповед от същата година на същото министерство се предвижда допълнително сегментиране на различните групи. Появяват се тежка, средна и лека имбецилност. Техните характеристики може да се обобщят в следната таблица.

Тук „извращенията“ и крайните отклонения са значително смекчени. Емоционалният живот е липсващ или слабо изразен в тежката и средната форма, а при по-леката форма – парадоксално, не се диагностицира. Според тази заповед децата вече се приемат като „пълноценни“ за обществото, тъй като могат да изпълняват определени дейности – от прости команди до проста физическа работа.

Когато се разглеждат особеностите на юношата Кирил, трябва да се имат предвид тези характеристики. За да може момчето да се ориентира и вземе или по-вероятно получи тото-фиш, да го попълни сам или с помощ от преподавател,

¹⁰ Например за детето Фатма Мустафова, записано в Дома за деца с тежки недъзи от 3 до 10 години в с. Видраре, се казва, че е „глуповата, издава само звуци, не е контактна с нищо не може да се привлече вниманието ѝ, привързана към майка си. Памет и интелект снижени до степен на идиотия“. ДА-София ф. 1913, оп. 1, ае. 2, л. 21.

¹¹ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 9, л. 13.

¹² ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 9, л. 13.

Класификация според втората заповед на МНЗСГ от 1954 г.¹³

Ниво на недостатъчност		Говор	Труд	Мисъл и емоционален живот	Други х-ки
имбецилизъм	тежък	откъслечни изречения	опит за помагане	разпознаване на предмети и обстановка, откъслечни моменти памет	няма идея за бъдеще
	среден	с граматически грешки	прости поръчения	по-лесно осмисляне нова обстановка, разбира конкретна мисъл	непро-изволни фантазии
	лек	?	проста работа под надзор	по-трайни впечатления, механично запомняне, представа за място и време	-

да направи избор между различните числа и да се ограничи до 5 или 6 (при все че, според данни за изпълнението на плановете през 60-те години, само някои броят до числото 20)¹⁴, да подаде фиша обратно в тото пункта или на служител на дома и да плати точната стойност, се изисква драстично по-високо ниво на умения от самото дете. То може би притежава самоинициатива и усет за „полза“ – нещо, което липсва в класификациите на МНЗСГ.

Така Кирил, поради факта, че е част от институциите за отглеждане на деца още преди 1944 г. и вероятно занемарен там, в крайна сметка „инерционно“ е диагностициран като имбецил (без информация за степента).

Образование

Всички министерски разяснения описват имбецилите *основно* в негативни черти, което затруднява прогреса на децата. Това има две отрицателни функции. Първо, отричане на „положителната“ концепция за „колосалните резерви“ и залог върху „здравите елементи“ у всяко едно дете с увреждане (Выготский 1984: 64, Замский 1995: 306, 314). Второ, „груповата структура“ в часовете не позволява значителна индивидуална работа с изоставащи или напредващи деца. Разполагаме единствено с откъслечни данни за ножицата в знанията – докато през 1958 г. от 50 питомци „11 – познават буквите, 39 не могат да четат, 11 могат да пишат“¹⁵, през 1966 г. в напредналата група 80% познават буквите и наизустяват

¹³ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 10, л. 25.

¹⁴ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 20.

¹⁵ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 17, л. 24.

стихчета.¹⁶ Дали това е функция на учебните часове или е *въпреки* тях остава неясно.

Програмите по задължителното образование се разработват първоначално от Министерството на Народната просвета (МНП), а впоследствие и от МНЗСГ. Има значителна разлика между предложените програми за обученията от министерството и приложените в самия дом. Във връзка с ограничения обем в статията се прилага само възприетата в дома. Така например към интересуващите ни години програмата изглежда по следния начин:

Програма за групите в Дом № 8 през 60-те години на XX век (часове за една седмица)¹⁷

Предмет	I гр.	II-а и II-б гр.	III-а и III-б
самообслужване	4	6	-
развитие на речта	4	6	-
ФВ	2	3	3
Ръчен труд	2	3	-
Пеене	1	1	2 (III-б – само 1)
Правоговор	-	-	2
Четене	-	-	4
Елементарно писане	-	-	4
Елементарно смятане	-	-	5
Рисуване	-	2	2
Общо	13	21	22 / 21

От таблицата става ясно, че в дома децата са разделени на групи по способност за самообслужване и възможност за получаване на базисни познания за света около тях. „Неправилно е да се насочи усилието на тези деца към учене във форма подобна на ученето в училищата“.¹⁸ Предвижданите знания са посветени основно за действие и овладяване на *света вътре в дома*.

Необходимо е да се подчертае и наличието във всяка една група поне на един предмет, който трябва да развива творчеството у юношите – ръчен труд, рисуване и отчасти пеене. То обаче е подчинено на идеята за развитие на умение, а не на себеизразяване. Например в ръчния труд, свързан с правене на фигурки от глина, свободното творчество по програма се заключава единствено в избора на цвят за оцветяване на фигурките и „оставане на някакъв белег на формите“.¹⁹

¹⁶ ДА-София ф.1917, оп. 1, ае. 2, л. 20.

¹⁷ ДА-София ф.1917, оп. 1, ае. 1, л. 6.

¹⁸ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 17, л. 14.

¹⁹ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 3, л. 57.

Необходимо е да бъде споменат и кадровият фактор. Докато обслужващият персонал се назначава от нискоквалифицираните или въобще без образование местни хора, медицинските и педагогическите кадри, т.е. тези, които „движат напред“ възпитанието и развитието на децата, се назначават в огромна част от случаите централно или в краен случай на окръжно ниво. Последните, заедно с директора и често счетоводителя, са единствените с висше образование.²⁰ Това, по логиката на централизираната система, би трябвало да позволи изпращането на подготвени специализирани кадри за съответната институция – невролози, педиатри, специални педагози и пр. Това обаче не просто не се осъществява, но не се и предвижда в министерските наредби. Нещо повече, текучеството на кадри в някои години е изключително голямо. За 1963 г. са сменени „3 директори, 3 счетоводителки, 2 домакини, 2 медицински сестри, 3 нови възпитателя“. Последният директор, който и издава годишната справка, информира съвета, че „е необходимо по-добро проучване на хората“.²¹

Пътят на Кирил до Дом № 8

Благодарение на необичайния случай разполагаме с кратка биография на детето Кирил – нещо, което няма аналог в целия архивен фонд на дома. Нещо повече, тези архивни данни са изходна документация към ОНС, т.е. свързани са с необходимостта от максимално обективно и кратко обяснение на ситуацията.

От биографията става ясно, че момчето е от неизвестни родители и от самото си раждане пребивава в системата на държавните институции. Той постъпва в яслите на дружество „Евдокия“ – София през 1943 г. Дружеството има разнообразна дейност, но яслената е насочена към грижа за „най-уязвимата група сред децата – сираците, подхвърлените деца, тези от много бедни семейства“ (Стоянова 2022). Впоследствие бива преместен в III Държавна местна болница в с. Вълчедръм, Ломско. Оттук започва и пътят на Кирил из институциите, полагащи грижи за умствено увредените. През 1950 г. вече е в „санаториума“ в с. Видраре, Тетевенско. „Санаториумът“, описваният в документите от Общинския народен съвет като „болница“, в с. Видраре представлява Дом за деца с умствено увреждане между 3 и 10 г. В края на следващата 1951 г. Кирил бива преместен в Детската психиатрична болница в Павлово, София, а впоследствие, но неясно кога – в Дом № 8.

Момчето отново е подхвърляно, този път бюрократично, между световите на различните учреждения. Всяка една от приемащите институции има различно предназначение и функция. Прехвърлянията репрезентират луфта в диагностицирането, възпитанието и лечението на децата на границата между 40-те и 50-те години на XX век. Честата смяна на множество „затворени микросветове“ позволява и запознаването на подрастващия с различните форми на конструиране на света, изработване на правила, задължения, режими и пр.

²⁰ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 16, л. 24.

²¹ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 42.

Забележителен е фактът на оцеляването на това дете. Кирил успява да остане жив въпреки високата смъртност в яслите „Евдокия“. Според инспектор на дома в с. Видраре, смъртността през 50-те години е изключително висока – 50 деца на година при капацитет на дома 82.²² Оцеляването му е своеобразно постижение както на детето, така и на системата на социалните грижи.

Освен с биографична справка, детето бива охарактеризирано изключително накратко. Така в първото писмо към ОНС се описва, че момчето е „здрово, работи в учебните работилници ... и получава малки доходи...“.

Медицинско обслужване

Какво означава това? „Здрово“ означава, че най-вероятно той не страда от допълнителни придобити или генетични заболявания като епилепсия, невроза, сърдечни проблеми и пр. Заболяванията в Дом № 8 се диагностицират от ¼ щат лекар, медицинската сестра или от изпращащата институция. Не се споменава Кирил да е засегнат от избухналата през 1957 г. епидемия от дизентерия. Тогава профилактично е изписван поливалентен дизентериен бактериофаг и е поставена Ди ваксина.

Вероятно Кирил не е част и от групата деца, страдащи от епилепсия. Тя обхваща съвсем не малко от питомците – най-подробните данни показват, че при 72 деца през 1965 г. 12 (или всяко 6-то дете) са епилептици с тежки припадъци.²³ В домовете за деца с умствени недъзи епилепсията е широко разпространено заболяване (Попова 2022: 181). Дали тя е функция от или причина за умственото изоставане остава неясно, поради липсата на информация за *всеки отделен случай* (напр. Замский 1971: 12, 15; Добрев 1979: 45, 51). През същата година се съобщава допълнително и за 10 деца с припадъци, които изглежда не се завеждат като епилептични или поне не като тежки. На децата се дават антиконвулсивни препарати .

Изглежда Кирил е едно от малкото деца без тежки съпътстващи заболявания, които кумулативно разрушават организма на подрастващите.

Подробна статистика на заболяванията и нараняванията изглежда започва да се води едва в началото на 60-те, когато например само за 1963 г. медицинската сестра осъществява „967 амбулаторни прегледи, 70 рентгена, 140 кожни прегледа, 80 лабораторни изследвания“. Регистрирани са значителен брой различни заболявания „50 простуди, 200 наранявания, 30 панарициум, 20 импетиго, 1 язва на стомах, 1 едем, 5 ентероколити, 2 възпаление на венци, 50 „форункули“ [фрактури?], 2 ревматизъм, 16 изгаряния, 10 кониктивита, 10 екземи, 1 флегмон, 1 анели [?], 15 укарш [?], 2 бронхоплевмонии“.²⁴ В тези медицински дейности не влизат редовно провежданите периодични прегледи, които понякога регистрират зараждаща се епидемия в дома. Момчето най-веро-

²² ДА-София ф. 1913, оп. 1, ае. 3, л. 55.

²³ Според (Юн 1983: 189) сред населението епилепсията е с честота 0,5% или 1: 200.

²⁴ ДА-София ф. 1913, оп. 1, ае. 2, л. 36.

ятно е преминало през медицинската лаборатория, но изглежда заболяванията и нараняванията не се отчитат като необратимо застрашаващи здравето му. При все това каква е причината за неговия имбецилитет, архивните данни мълчат.²⁵

Трудотерапия

Когато документалната характеристика определя младия възрастен като „здрав“, то това означава, че той може да допринесе активно и ефективно за изграждането на дома. Или за икономиката на социалистическото общество – все пак в този период „хората се разглеждат през перспективата на ролята им като „производители на материални блага“ (Kassabova 2011: 179).

В разглеждания случай това се осъществява чрез работа в учебните работилници към дома. Той разполага с два типа производство – пресово за кабърчета и пластмасово. Тъй като второто се внедрява по-късно – едва през 60-те години, най-вероятно Кирил работи в кабърното производство. Добрата работа означава покриване на нормите, определени от ръководството и от СГНС. Дори и при непокриването им няма санкции за питомците на домовете – значителна разлика от външния свят.

Условията за труд в работните помещения на *социалната институция* са занемарени. През 1961 г. децата, работещи в производството на кабъри, са 35. Помещенията са зле осветени, тесни, претъпкани и без достъп до чист въздух. Проверка от 1959 г. разкрива следната картина: „В стаята при шприц-пресите е поставен и опаковчикът на кабърите, сандъците с готова продукция и бракът. В другата стая са сложени 20 прищипалки, така че няма къде да се размине човек“.²⁶ Препоръчва се поставянето на дървени дъски, които да изолират детските крака от самата земя, увеличаване броя на стаите до три и респективно повече свободно пространство.

Работата в кабърното производство е много опасна за децата. За него се изискват т.нар. *пирончета* и *шапчици* и двете от метал. Те се притискат благодарение на пресовата машина или т.нар. *прищипалка*. Цялата процедура на захват на двата елемента, тяхното правилно поставяне и плътно притискане от (хидравличната?) машина са опасни за децата и може да доведат до трайни физически увреждания.

Не става ясно дали Кирил е можел да работи самостоятелно или само под ръководството на наставник. В Дом № 8 наставникът може да се замени от много добре справящи се възпитаници. Това се осъществява например при гъбеното производство.²⁷ По принцип на работните места трябва да влизат само трудотерапевтите, но на практика се налага в надзора да участват и свободните възпитатели.

²⁵ За повече информация за възможните причини за менталните увреждания (Юн 1983: 173 – 175).

²⁶ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 17, л. 4.

²⁷ Вж. ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 41.

На най-усърдните деца-работници се полагат „малки доходи“ или т.нар. „поощрителни възнаграждения“. Предвижда се те да бъдат „периодични“²⁸. Ако са грамотни, децата получават на ръка 30% от сумата. На теория при наличие на съзнание, умение и желание питомецът може да борави с тези средства. На практика няма регистрирани подобни случаи.

Останалите 70% (в някои случаи 75%, в други – 50%²⁹) се използват от ръководство за закупуване на различни неща, повишаващи „материално-битовото“ положение на възпитаника, вкарват се в сметка в ДСК, отделят се за наследници, болни и стари роднини на детето или покриват неплатени такси³⁰ – практически питомецът *сам, чрез труда си* плаща престоя си в дома или пенсиите на роднините си. Така стойността на наемния труд на детето се реинвестира в дома или света извън него. Детето няма право на избор дори и в този момент. Парите се оказват много консервативна даденост, при която място за „експерименти“ няма.

Полаганият труд носи икономическа полза за държавата. В архивните документи обаче не се засягат нито веднъж възможните положителни ефекти върху детето, неговата психика или неговия организъм. Социализмът е прагматична система, за която са важни *материалните* резултати.

Тъй като юношата работи в кабърното производство и получава малки доходи, той има/е развил *реална* способност за запаметяване чрез повтаряне на практически действия. Спрямо тези фактори Кирил може да бъде класифициран като „лек имбецил“. Каква обаче е фактическата класификация на имбецилността на детето остава неясно, тъй като официалните институции не са я осъществили. Този „пропуск“ се вижда от кратката биография и характеристика на момчето, дадена от дома.

Престъпление и наказание

Във второто писмо към ОНС се описва, че питомникът Кирил се „развива добре, оформя [се] като лице с положителни трудови качества, [...] развива социална пригодност и е необходимо да се направят постъпки пред надлежните власти, за да се установи неговото гражданско положение“.

„Доброто развитие“ най-вероятно представлява характеристика, показваща, че детето не създава проблеми в дома, спазва правилата, уважава другарчетата си и изпълнява поставените от ръководителите и възпитателите задачи и поръчения. То очевидно не участва в сбивания и бягства от дома. Такива проблеми в микросвета на домовете са значими събития. Доклад на двама възпитатели от 1964 г. разкрива какви може да бъдат тези деца – питомецът С. Щ. е „невротик“ и „садист“ и непрекъснато се бие, докато М. М. е с епилепсия

²⁸ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 10, л. 3.

²⁹ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 10, л. 6.

³⁰ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 14, л. 60.

(пристъпи 2 – 3 пъти дневно) и бяга непрекъснато от дома.³¹ Съществуват дори и сексуални посегателства *между* самите момчета. В случая между С. З. и Х. К. се дописва, че „персоналът също е подложен на подобна опасност“.³² Прилага се системно медикаментозно лечение. Домът прави постъпки и успешно се „освобождава“ от тези деца, категоризирайки ги като „идиоти“, въпреки че по заповедите от МНЗСГ няма такива правомощия.

Бягствата също не са безобидни. Фрапантен е случаят през 1959 г., когато при поредното си бягство питомецът М. С. „се натъква на военните застави, които стреляха по него и само случайно е избегнато нещастие и отговорностите във връзка с това“.³³ Домът изпраща детето към Берковишкия интернат въпреки молбите на майката. Доказва се убедително, че прехвърлянето на отговорността върху друга институция, „по-подходяща“ за детето, ще спаси последното от най-лошото. Дали другата институция е „по-подходяща“ е силно съмнително – домът в Берковица има същия профил като този в София – за имбецили-момчета. Този случай може да се разгледа като капитулация на системата пред едно умствено увредено момче, чийто недъг се използва за оправдание на невъзможността за опазването на неговите живот и здраве.

Любопитно е да се помисли защо едно дете с умствено увреждане *проявява желание и предприема действие* за бягство от социалния дом. И какво е това бягство – планирано или стихийно. Възможни са множество тълкувания – част от децата са прибрани от улицата и се стремят да се върнат там, други искат да се спасят от режима в дома, трети може да желаят да се приберат при родителите си. В архивите на дома обаче не се пази *нищо един анализ*, изследващ причините за тези бягства. Едно обаче обединява всички възможни подбуди – положителен отговор на въпроса, поставян от Ъ. Гофман в съзнанието на бягашия, а именно „Мога ли да оцелея в света навън?“ (Гоффман 2019: 99).³⁴

Тези примери подсказват, че домът не дели децата според различната степен на индивидуалното им развитие, а според нарушаването на микрообществения ред и устройство. В това отношение Кирил не създава проблеми на служителите в дома. Той не е наказван с нито една от официалните санкции на институцията – мъмрене, съответно от дежурен и от директор, преместване в друг дом, отстраняване за 30 дни или изписване.³⁵

Важно е да се уточни, че подрастващият не попада във военния набор. Военните комисии изпращат повиквателна към дома, като момчето трябва да се яви в Софийското военно окръжие, а документите се изпращат до провинци-

³¹ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 15, л. 49. Необходимо е все пак да се отбележи, че изглежда недостоверна информацията, че дете с епилептични припадъци три пъти на ден може да има физическата енергия да избяга от социален дом. Вероятно засилването на проблемите е с ясна цел за преместване на това дете.

³² ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 42.

³³ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 16, л. 94.

³⁴ Това автоматично се приравнява към порив, осъзнаване и желание за свобода у бягашия (Гоффман 2019: 100).

³⁵ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 3, л. 13.

алното (Бургаско, Коларовградско) такова.³⁶ Домът прилага служебна бележка към документите, в която специално се отбелязва менталното заболяване, от което Кирил страда.³⁷

Няма данни нито едно момче, навършило 18 години, да е привикано за 2 години в казармата. По закон от по-късно време юношите с диагноза по-тежка от тежък дебелизъм се освобождават от военна служба (Стамов и др. 1987: 51), но има редица случаи, в които лицата влизат на редовна военна служба в обикновени подразделения.

Всички тези (негативни) социални характеристики са в съответствие с класификацията на МНЗСГ за емоционалното състояние на имбецилите. Обаче уникалният случай на печалбата от тотото разкрива какво представлява според институцията „питомникът Кирчо“, как той се развива на сравнително високо равнище, включително до оказване на помощ в работата в самия дом. Това би трябвало да позволи детето да бъде успешно обучено и върнато като (почти) пълноценен член на социалистическото общество.

Интеграция?

„Социалната пригодност“ или т.нар. „социална вградимост“ в правилниците на учреждението означава, че детето практически може да се ревнедри в обществото като (почти) пълноценен, самостоятелен и зрял индивид. Показателно е, че няма нито един документ, илюстриращ методологията или пример на това „връщане“ на детето в обществото – нито защитено жилище, нито подкрепяща среда, нито специални курсове, нито период за реадаптиране.

Необходимо е да се отбележи, че представата за интеграция днес е различна от схващанията в миналата епоха. Това може да се проследи в следната схема, приложена от М. Совак и достъпна за дефектолозите в НРБ в началото на 70-те (Совак 1987: 19).

Степен на проявление	Подход на субекта	Подход на обществото	Социализацията е възможна	Сегрегацията е нужна
Интеграция	Самостоятелност	Обикновено	+	-
Адаптация	Самостоятелност	Определено внимание	+	-
Утилитаризация	Несамостоятелност	Наблюдение и управление	?	?
Инфериоризация	Зависимост	Медицинска помощ	-	+

Така в зависимост от степента на увреждането може да се постигне различно ниво на внедряване в обществото. В тази схема чехословашкият олигофрено-педагог отделя внимание на необходимия подход на обществото, до-

³⁶ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 14, л. 46; ае. 15, л. 30-31.

³⁷ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 16, л. 66, 168.

като от всички документи и концепции в НРБ то остава единствено *реципиент*, пасивен елемент в процеса. Изглежда в случая със социалните домове формата на възможна интеграция е утилитаризацията, т.е. полезността на детето за обществото. Това обяснява защо единственото, което може да се намери по отношение на интеграцията, е лаконичното споменаване в правилниците, че „голяма част от тях [децата работещи в селскостопанския сектор на дома] впоследствие ще бъдат трудоустроени в ТКЗС“, а по отношение на трудещите се в индустриалното производство „...изписаните от домовете при навършване на 18 годишна възраст възпитаници могат да бъдат трудоустроени в съответните предприятия, от където ще изкарват прехраната си“.³⁸

Трудът изглежда е единственият път за връщане обратно в обществото. В съветския случай той е само един от елементите. Приучаването на самообслужване и изграждане на определена степен на самостоятелност във всекидневието позволяват на питомците да „завършат дома“ (Лях 1975: 78 – 79).

Въпреки това в учебните програми в българските домове липсват учебни часове за работа в индустриалното производство и селското стопанство. Това създава парадокса, при който единственият път към обществото е трудът, но за него не се предвижда теоретична подготовка, за разлика от социалните умения, които се развиват, но не се използват извън инкубационната среда.

Външният свят

Поради способностите си най-вероятно Кирил попада в групата на най-бързо развиващите се деца. Самата причина за създаването на документа го доказва – разбирането, осъзнаването на целта, постъпки за реализирането и в крайна сметка попълване и предаване на фиш от тотото. Това е абсолютно пълноценно волево взаимодействие с външния свят или с предадени и филтрирани елементи от него – в зависимост от самостоятелността на действието. Взаимодействието с външния свят изисква овладяването на неговите комплексни елементи. Така, въпреки базисните познания по четене, писане и разбиране за околния свят, младият човек трябва да плаща сметки, използва транспорт, пресича улица и пр. В определена степен трябва да е адаптиран и към социалистическата реалност – натоварена идеологически бюрократична рамка, която сама по себе си изисква много висока форма на специфична урегулирана съзнателност и нефилтриран в сравнение с дома достъп до информация. Това не може да бъде преподавано и заучавано в *затворена* институция. То просто би изменило концепцията на социалното заведение (вж. напр. Phillips 2009). Поради тази причина, въпреки високите показатели на Кирил, реално той не е подготвен и научен от дома на познания, улесняващи и гарантиращи интеграция в обществото.

Въпреки това опитите за фактическо взаимодействие между „вътрешния“ и „външния“ свят са налични, но от документите не става ясен ефектът върху децата.

³⁸ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 13, л. 38, 39.

Едно такова проявление е седмото изкуство. Предвиждат се ежеседмични прожекции на филми и гледане на телевизия, въпреки липсата на специална стая или салон. Поръчваните филми са разнообразни, както научнопопулярни, така и игрални. Те се редуват неравномерно според произхода си – съветски (*Автомати в космоса*, *Н. С. Хрущов в Америка*), български (*Две победи*, *Лия Трънчето*), чуждестранни (*Майка Индия*, *Дон Кихот*). Някои са и политически натоварени (*Разораната целина*, *Владимир Илич Ленин*).³⁹ Филмите са предоставени от киностудията, но не става ясно дали се плаща за тях. Домът разполага с кинопрожекционен апарат, резервни части и възпитател, който е правоспособен кинооператор.⁴⁰ Определена малка част от домовете за деца с умствени увреждания също имат филмови вечери и софийският Дом № 8 не е единствен в това отношение. Закупуването на телевизор довежда до допълнителни възможности за занимания през свободното време, т.е. масмедииите и киноизкуството изглежда имат нарастващо влияние в живота на децата.

Други лъчи от света проникват през временното напускане на дома – екскурзиите. Ходенето на море е изключително ползотворна дейност – 20 деца за 20 дена на Созопол подобряват здравето си. Дом № 8 е една от малкото затворени институции, които включват такива екскурзии в програмата си. Поради значителната финансова стойност на този опит и „влошаване на трудовата дисциплина“⁴¹, морето се заменя с разходки в планината. Футболните мачове би трябвало да създадат у питомците специфична спортна култура – разделение по отбори, оспорване на съдийски решения, преживяване на колективни емоции. През 1963 г. децата посещават 25 мача,⁴² т.е. (почти) всеки един кръг от първенството! По-вероятно изглежда тези мачове да са от по-голям интерес за самите служители, а не за децата, като последните може да са възприемани и като необходим „параванен баласт“.

Привилегии и отхвърленост

Концепцията за „необходим баласт“ може да се открие в липсата на застъпената според И. Белкнап идея за поощряване и наказания в психиатричната болница, взета от Гофман като пример за тотална институция (Belknap 1956: 164). Концепцията за регламентирани наказания отпада още с появата на първия правилник-образец. Видно от казаното по-горе, дори и при непокриване на трудовите норми няма санкции като намаляване на храната или заплащането. Едновременно с това поощрителните елементи се развиват по две *малозначещи направления* – поощрително възнаграждение и делегиране на права. Правата улесняват работата на *самите* служители в дома – хранене на другарче по време на

³⁹ Вж. ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 16, л. 9, 32.

⁴⁰ Вж. ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 16, л. 170.

⁴¹ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 2, л. 18.

⁴² ДА-София ф. 1917, оп. 1, ас. 2, л. 42.

обяд⁴³, ходене до магазина за покупка и пренос на храни и стоки⁴⁴, надзираване работата на други питомци⁴⁵. Това би осигурило средства за самия дом, би улеснило всекидневното му функциониране и би издигнало статута на детето в колектива. Последното е фундаментален елемент в идеите за възпитаване на деца в домове на Б. Ганчев и И. Генов (вж. напр. Ганчев, Генов 1970: 37, 39).

Остава неясно дали Кирил е имал някакъв привилегирован статут като е помагал на служителите на дома. Вероятно е той да е същият този „възпитаник Кирчо“ от 1962 г., който се използва от счетоводителката за закупуване и пренасяне на месни продукти в дома. Това подсказва, че излизането извън рамките на интерната се осъществява или групово, когато се провежда екскурзия или излет, или е привилегия единствено на най-развитите момчета. Излизане във „външния“ свят е своеобразната най-висока награда, която се дава във „вътрешния“ свят. Констатацията при проверката на този случай регистрира присвояване на определено количество храна от счетоводителката, заради което е освободена.⁴⁶ Статутът на „възпитаника Кирчо“ не страда в тази връзка.

Развързката

Всичко това поставя съществения въпрос как се развива бъдещето на Кирил след печалбата му на 60 хил. лв. от тотото. Тези пари за времето си са изключително много – например към 1963 г. средната заплата на санитар в дома възлиза на 52 лв.⁴⁷ (което се равнява на 520 лв. към 1961 г.), т.е. над 100 заплати. Благодарение на тях спечелилият може да живее практически безпроблемно десетки години. След като такъв случай изобщо съществува и навлиза в документооборота (т.е. забелязан е от бюрокрацията), то трябва да се търси по-нататъшната му съдба.

Постъпките на дома пред надлежните власти за по-нататъшната съдба на детето практически „стоварват“ отговорността за бъдещето на детето в ръцете на отдела за Народно здраве и социални грижи (НЗСГ) към Софийския градски народен съвет (СГНС). Вероятно трябва да премине през лекарска комисия, която да удостовери степента на подобрението, благодарение на престоя в дома.

Изписването на питомец от дома може да се извърши само по четири причини – желание на родителите, незаплащане на таксите за период от 3 месеца, тежко заразно заболяване или навършване на 20 годишна възраст⁴⁸ и прехвър-

⁴³ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 19, подобно и през 1966 г. – ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 8. „По специален график всеки възпитаник (с изкл. на недъгавите) трябва да придобие уменията да обслужва по време на храна другарите си“.

⁴⁴ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 14, л. 74-75. В конкретния архивен случай се описва „възпитаникът Кирчо“, но не става ясно дали е същият К. Х.

⁴⁵ Вж. ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 2, л. 41. Основно при габарното производство.

⁴⁶ Вж. ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 14, л. 74-75.

⁴⁷ ДА-София ф. 1917, оп. 1, ае. 4, л. 142.

⁴⁸ Да се отбележи, че не се предвижда документално възможност за изписване при изключително голямо желание на детето, т.е. идеята за осъзнат избор в документооборота на дома от самите деца *не се допуска дори*.

лянето му в дом за възрастни. Това влиза в пряко противоречие с правилника на МНЗСГ, където се предвижда трудоустройство.

Въпреки липсата на по-нататъшни данни в архива на дома за развитието на този необикновен случай, може да се заключи, че момчето не е изписано, не е трудоустроено и не са направени постъпки за интеграция в обществото. Постъпките пред СГНС не получават (задвижващ) отговор, от което следва, че питомецът трябва да бъде предаден на дом за възрастни с умствени увреждания. Момчето с неговите парични средства остава част от системата на социалните домове – уникален с печалбата, но обикновен за дома, въпреки активната си роля в живота на колектива и институцията. Това наподобява сюжета на романа „Златният телец“ на Иля Илф и Евгений Петров от 1931 г., където главният герой притежава много пари, но не може да си купи нищо с тях.

Микроисторическото изследване по случая със спечелилото от тотото момче показва тенденцията към нарастваща грижа и своеобразна „защита“, която осигурява домът за децата *пред другите институции* – военни окръжия, съвети и пр., или вътре в него – решаването на конфликти, физическата защита и култивиране на умения у подрастващите. Институцията се грижи за контингента деца, но не ги разглежда като колектив, а като индивиди, без обаче да ги индивидуализира и възприема като отделни и уникални личности. Единственият начин тя да обърне внимание на индивида е чрез проявата на все повече подобни необикновени случаи *отдолу*.

Така въпреки липсата на документална база и реални примери за това, към началото на 60-те години се появяват зачатъци на една нова функция на дома – реинтеграция на най-приспособимите деца обратно в обществото. Тя обаче, както изглежда с оглед опита и на други домове, остава мъртвородена – статичната система поддържа и дори развива живота на човека, но не заради него самия, а заради собственото си съществуване. Целта на системата от социални домове не е да реинтегрира децата, а да ги „прибере“, да ги изолира от обществото, предоставяйки им нов, орязан и фалшив свят, който те биха овладели. Ако обаче овладеят този свят напълно, както е случая с Кирил, а външен свят не се предлага, тогава индивидуалната ситуация остава без възможност за по-нататъшно развитие и поради това следва логична, постъпателна или взривна, деградация.

Литература

- Вардулаки, Д. 1999.** *Умствено изостанали деца. Диагностика и подбор за специално образование в Гърция и България.* София: СУ. [Vardulaki, D. 1999. *Umstveno izostanali detsa. Diagnostika i podbor za spetsialno obrazovanie v Gartsia i Balgaria.* Sofia: SU]
- Выготский, Л. 1984.** *Собрание сочинения.* Т. 5. Москва: Педагогика. [Vigotskiy, L. 1983. *Sobranie sochineniya.* Т. 5. Moskva: Pedagogika]
- Ганчев, Б., И. Генов. 1970.** *Възпитателната работа в домовете за деца и юноши.* София: Народна просвета. [Ganchev, B., I. Genov. 1970. *Vuzpitatelnata rabota v domovete za detsa i yunoshi.* Sofia: Narodna prosveta]

- Гоффман, Э. 2019.** *Тоталные институты: очерки о социальной ситуации психически больных пациентов и прочих постояльцев закрытых учреждений.* Москва: Элементарные формы. [Goffman, E. 2019. *Totalnie instituty: ocherki o sotsialnoi situatsii psichicheski bolnyh patsientov i prochih postoyalcev zakritwh uchrezdenii.* Moskva: Elementarnie formi]
- Добрев, З. 1979.** *Разграничаване на деца с временни задръжки от умствено изостаналите.* София: Народна просвета. [Dobrev, Z. 1979. *Razgranishavane na detsa s vremenni zadrushki ot umstveno izostanalite.* Sofia: Narodna prosveta]
- Замский, Х. 1995.** Умственно отсталые дети: История их изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX века. Москва: НПО „Образование“. [Zamskiy, Ch. 1995. *Umstvenno otstalye deti: Istoriya ih izucheniya, vospitaniya i obucheniya s drevnih vremen do seredini XX veka.* Moskva: NPO “Obrazovanie”]
- Замский, Х. 1971.** *Лев Семенович Выготский и олигофренопедагогика.* В: *Дефектология*, № 6, 9 – 15. [Zamskii, Ch. 1971. *Lev Semenovish Vigotskiy i oligofrenopedagogika.* In: *Defekotlogiya*, N 6, 9 – 15]
- Лях, М. 1975.** О трудовом воспитании детей-имбецилов в виноградовском детском доме-интернате №3. В: *Дефектология*, № 4, 76 – 80. [Lyah, M. 1975. *O trudovom vospitanii detei-imbetsilov v Vinogradovskom detskom dome-internate №3.* In: *Defektologiya*, № 4, 76 – 80]
- Пирьев, Г. 1960.** *Детска психология с дефектология.* София: Наука и изкуство. [Pirgov, G. 1960. *Detska psihologiya s defektologiya.* Sofia: Nauka i izkustvo]
- Попова, К. 2022.** Тайните деца на граничната зона. Домовете за деца с увреждания в Благоевградски окръг през 60-те години на XX в. В: *Балканистичен форум XXXI*, № 3 163 – 190. [Popova, K. 2022. *Taynite detsa na granichnata zona. Domovete za detsa s uvrezhdaniya v Blagoevgradski okrug prez 60-te godini na XX v.* In: *Balkanistitschen forum XXXI*, № 3, 163 – 190]
- Стоянова, Р. (Съст.)** *Енциклопедия Дарителството* <<https://daritelite.bg/druzhestvoevdokiya/>> (31.XII.2022) [Stoyanova, R. (Ed.) *Entsiklopedia Daritelstvoto*]
- Совак, М. 1987.** *Специална педагогика.* В: Стамов, В. (Съст.) *Христоматия по дефектология.* Благоевград: ВПУ-Благоевград. [Sovak, M. 1987. *Spetsialna pedagogika.* In: Stamov, V. (Ed.) *Hristomatiya po defektovlogiya.* Blaogevgrad: VPU-Blaogevgrad]
- Стамов, В. (Съст.) 1987.** *Христоматия по дефектология.* Благоевград: ВПУ-Благоевград. [Stamov, V. (Ed.) 1987. *Hristomatiya po defektovlogiya.* Blaogevgrad: VPU-Blaogevgrad]
- Стамов, В. и др. 1987.** Популация. В: Стамов, В. (Съст.) *Христоматия по дефектология.* Благоевград: ВПУ-Благоевград. [Stamov, V. i dr. 1987. *Populatsiya.* In: Stamov, V. (Ed.) *Hristomatiya po defektovlogiya.* Blaogevgrad: VPU-Blaogevgrad]
- Юн, Г. 1983.** *Деца различни от другите. Разкази на родители.* София: Медицина и физкултура. [Yun, G. 1983. *Detsa razlichni ot drugite. Razkazi na roditeli.* Sofia: Meditsina I fizkultura]
- Belknap, I. 1956.** *Human problems of a state mental hospital.* New York: McGraw-Hill.
- Kassabova, A. 2011.** Kinder mit Behinderungen in der bulgarischen Pressefotografie: Visualisierungen als Strategie zur Aufdeckung oder Vertuschung sozialer Probleme. In: *Ethnologia Balkanica*, 15, 159 – 185.
- Phillips, S. 2009.** „There Are No Invalids in the USSR!“: A Missing Soviet Chapter in the New Disability History. In: *Disability Studies Quarterly* Vol 29, № 3. <<https://dsq-sds.org/article/view/936/1111>> (31.XII.2022)

“OUR INMATE WON FROM TOTO-2”.
ABOUT THE LIFE IN HOME NO. 8 FOR CHILDREN
AND ADOLESCENTS WITH MENTAL DISABILITIES IN SOFIA

Georgi Todorov

Abstract

The article examines the essence of (and life in) Home No. 8 for children and adolescents with mental disabilities in Sofia until the beginning of the 1960s. For this purpose, a microhistorical approach is used, based mainly on the documents from the archive of the home. Through a rare case of a pet who won the Toto 2, the daily life of the home for disabled children, the living conditions, the upbringing and education of the adolescents, their participation in work activities and organized entertainment is presented. The question is raised about the reticence of this type of institutions in the period of socialism and the possibilities and ways of contact between them and the outside world.

Key words: institution, socialism, mentally disabled children, social home, “imbecile”, National Republic of Bulgaria.

Д-р Георги Тодоров

Временно структурно звено
„Медицинска антропология“
Институт за етнология и фолклористика
с Етнографски музей –
Българска академия на науките
Ул. Московска 6А, София 1000
e-mail: georgi.todorov@iefem.bas.bg

Georgi Todorov, PhD

Temporary Structural Unit
“Medical Anthropology”
Institute of Ethnology and Folklore
Studies with Ethnographic Museum –
Bulgarian Academy of Sciences
Moskovska Str. 6A, Sofia 1000
e-mail: georgi.todorov@iefem.bas.bg